

A GULYÁS TESTVÉREK – PÁLYA ÉS KÉP

Tanítványok

TÓTH PÉTER PÁL

A TANÍTVÁNYOK A MAGYAR FILMTÖRTÉNET EGYIK SOKÁIG REJTETT REMEKMŰVE. ELEMZÉSE A GULYÁS TESTVÉREKRŐL SZÓLÓ MONOGRÁFIA FEJEZETE.

Jelen pillanatban lehetetlen vállalkozás átfogó elemzést nyújtani a Gulyásék által amatőrként készített filmekről – azoknak ugyanis csak töredéke hozzáférhető, s ezek zöme is hang nélküli, gyengébb minőségű videómásolat. Az eredeti szalagok vetítése viszont még a körülményes technikai feltételek megteremtése után is csak a művek épségének veszélyeztetése árán volna lehetséges. Ezek a 8 mm-es tekercsek nyilvánvalóan restaurálásra szorulnának. Létezésükről is csak az egykori amatőrfilmes fórumokon olvasható beszámolókból tudhat a kívüllág – akár csak az egykor virágzó magyar amatőrfilmes közösség más, a jelenkor számára is meglepő értékeket tartogató munkáiról. Annyi azonban egyértelmű, hogy a későbbiekben dokumentumfilmsként nevet szerzett Gulyásék gyakorlatilag minden filmes műfajt kipróbáltak amatőrként. Műveik imponálóan hosszú listáján egyaránt szerepel képzőművészeti és kísérleti film, portréfilm és filmesszé, filmvers.

És, legfőként, játékfilm. Egyéni hangú, nemcsak tartalmát, de eszközeit tekintve is úttörő jelentőségű munkájuk az 1967-ben befejezett *Tanítványok*. A valóban tömegeket (is) mozgató, több helyszínen készült, egy órát meghaladó terjedelmű hangosfilm az akkori amatőrfilmezés helyzetéhez, lehetőségeihez képest afféle „szuperprodukciónak”, formanyelvét, esztétikáját, továbbá markánsan társadalom- és rendszerkritikus szemléletmódját tekintve pedig kifejezetten forradalmi filmnek volt tekinthető. „Nekem akkor 150 ft volt az ösztöndíjam, nyaranta el tudtam menni melőzni, és még eljártunk vért adni. Szóval vérel és ve-

rítéssel készült a film. Normál nyolcra [ti. 8 mm-es filmszalagra] forgattunk, a hangja utólag készült utószinkronnal, ragasztott szélcsíkra. A stúdió egy borbélyműhely volt, ahol a »hangmérnök« kiült a két ablak közé, ott volt a magnó, mi meg benn üvöltöztünk.” (Részlet a 31. Magyar Filmszemle meghívójából.)

A Gulyás Gyula által rendezett, Gulyás János által fotográfált filmet az Objektív Filmstúdió segítségével 1999-ben felújították, s lévén az eredeti hangsáv használhatatlan, utószinkront és új hangkeverést is kapott. Egyebekben azonban érintetlenül került közönség elé. A tudatos döntést Gyula ekképp foglalta össze:

„Tudván tudva, hogy a képek technikája szemcsés lesz és foltos, sőt olykor életlen is, mégsem váltottam ki ezeket a »hibákat« semmiféle takaróképpel vagy más digitális csábitással, mert úgy tetszett, hogy az egykor volt szerkezet megtartása hordoz annyi jelentést és archív többletet, ami számomra kedvesnek tűnt.”

Az allegorikus történet személyes tapasztalatokon alapul, ám az alkalmazott, roppant különös filmnyelv révén messze túlmutat a kamaszlét gyötrelmeinek bemutatásán. Egy egész társadalmi rendszernek, sőt, magának a zsarnokságnak lesz parabolájává.

A kisváros spiclihálózattal ellenőrzés alatt tartott gimnáziumában kegyetlen, totális kontrollon, megfélemlítésen alapuló terror uralkodik. A talán szokványosnak is mondható iskolai életképekkel (marhászkodó fiúk, randizó fiú és lány) indító filmnek már az első pillanatai is nyomasztóak. Pedig még nem tudunk semmit, csak egy merev

tekintetű tanár vonul végig az udvaron. Érezni, ahogy megfagy az „elvtárs”-nak szólított, a fegyveres testületeknél szokásos „Erőt, egészséget!” kiáltással köszöntött, szokatlanul alacsony termetű, ezért háta mögött Kis Pipinnek csúfolt alak körül a levegő. Az erőviszonyok hamar kirajzolódnak: egy diák valódi virágot helyezett az iskola falon öles betűkkel viritó „Éljen és virágozzék” felirathoz – amely feliratnak a végét ravasz módon nem mutatja a kamera, de mindenki tudja, aki akkor élt, hogy a „szovjet–magyar barátság”, „pártunk és kormányunk” vagy valami hasonló bornírtság az, amelyben az ilyes felszólítás végződnie szokott. Az intézményben a rendet fenntartani hivatott gárdisták által megfélemlített renitens büntetésül fejére kell tegye a csokrot, s így zárják be a szertárba. Tökéletesen jeleníti meg a lelkiállapotot egy apró gesztus: a szertárban a csokrot levevő diák azonnal visszatesszi fejére a virágot, amint lépéseket hall kintről. Azután papírt talál, egyetlen versikével, amelyben bizonyos Hörömpő visszatértétől reméli a szöveg írója a zsarnoki viszonyok megváltoztatását.

Hörömpő (az öt alakító Racsmany Mihály akkoriban a Paál István vezette, színháztörténeti jelentőségű Szegedi Egyetemi Színpad egyik vezető színésze volt – TPP) pedig, mindettől teljesen függetlenül, csakugyan visszatért a városba. Csak éppen nem „szabadítóként”. Az út mellett találtak rá az egykor kicsapott diákra, összeverve, s most az orvosi ügyeleten lábadozik. Ide hozzák be a Fegyva nevű, a szertárból korábban kiugró (vagy annak ablakából lezuhanó – ez nem tisztázott) fiút, az imént olvasott szöveg szerzőjét. A Hörömpő adatait felvevő orvos tájékozatlan, ám az ott dolgozó ápolónő, Anca felismeri korábbi barátját. A Fegyva nevű fiú állapota rosszabbodik, félrebeszél, Hörömpőt emlegeti, a tovább nem tűrhető zsarnokságot, amelyben „mindenki kussol és jelent”.

A világosan felrajzolt alapszituáció szerint tehát Hörömpő megjelenésébe mindenki valami mást lát bele: ki a szabadságot, ki a lázadást, a forradalmat, a változást, valamiféle megváltást. Ő maga már csak azt szeretné, ha békén hagynák. Az ügyeletről való sággal menekül. Kiábrándult, sebzett, az ellenállás értelmetlenségébe be-

lefáradt modern hős – ugyanakkor az otthon maradtak szemében mitikus figurává nőtt távollevő, már-már megváltó, akire kivetíthetők mindazok a tulajdonságok, amelyeket a helybéli zsarnokságot elszenvetők nem voltak bátrak magukban kifejleszteni. Ebben a momentumban lepleződik le a későbbiekben a próféta szerep abszurditása: az elnyomottak eleve kudarcra ítélt, mert a prófétát, megváltót, vezért, szabadítót kívülről váró lázadásának áldozata szükségképpen maga a „megváltó” kell legyen, hiszen nem lehet képes beteljesíteni a meg sem fogalmazott, személyéhez csak a valódi meggyőződés nélkül lázadók által kapcsolt várakozásokat. És kérdés, vajon nem arra kell-e valójában az áldozattá váló szimbolikus vezető, hogy a zsarnokságba végül visszafegyvermezett tömeg igazolást találjon arra, hogy miért is nincs más út számára, mint az engedelmesség, a zsarnokság eltűrése, sőt (ezernyi önfelmentő szólam kíséretében:) a zsarnoksággal való azonosulás.

Kivetítve ugyan egy iskolára vannak a filmben bemutatott viszonyok, s felületesen nézve könnyű rámutatni azokra a pontokra, amelyek nyilvánvalóan

nem tekinthetők egy reális iskolai környezet és az abból fakadó viszonyok leképezésének, ám a film történései ezeknél sokkal mélyebb szinten mutatják fel nemcsak a zsarnokság általában értendő természetét, de azt a nagyon is konkrét korhangulatot, amely a magyar társadalmat jellemezte a hatvanas évek elején. Mert a film nem készültének idején, '67 körül játszódik, hanem egészen konkrétan 1961 áprilisában, azon a két napon, amikor Gagarin megkerülte a Földet, amikor kezdetét vette az Eichmann-per, s amikor a kor emblematikus írója, a magyar értelmiség meghasonlottságát regényekké fogalmazó Sarkadi Imre öngyilkosságot követett el. A *Tanítványokban* egyértelműen felismerhető 1956 emléke, de még inkább az '56-ot követő, kiegyezésen, társadalmi méretű megalkuváson, reálpolitikai józansággal elfogadott behódoláson alapuló konszolidáció természete.

Amelyben távolról sem a diákjait büntetésből a pad tetején fél lábra állító, alkalmasint erőszakot is alkalmazó Gárdát és besúgó hálózatot fenntartó, a diákokról kartotékot vezető „Kis Pipin” a főgonosz. Neki van emberi arca,

benne felismerhetők azok a sérülések, amelyek szűk látókörű, fanatikus elnyomóvá formáltak. Bátran vállalja az őt egyszerre jutalmazó, előléptető és a kellemetlen Fegyva-ügy elkenését neki megígérő előjárói előtt saját vélt igazát. Nem kér az eltussolásból, mert hiszi, hogy ő jár el helyesen. „Már az apám is szervezett munkásként szenvedett ezek miatt” – jelenti ki, s egyszerre képet kapunk arról a világnézetnek álcázott kisebbségi komplexusról, amelyből az értelmiséggel, a polgárokkal szembeni gyűlölete táplálkozik. Amikor pedig Hörömpő látogatja meg, mert szeretné valahogyan rendezni saját helyzetét, s nem találja otthon, a tanár anyja fotókat mutat neki, rajtuk a hadifogságban elpusztult apával, egy az új világban valaha hívő, lelkes fiatalember mosolygós képével, aki nem mellesleg korán megözvegyült. Nem, nem ez a szerencsétlen, paranoiás osztályfőnök rontja meg az életet – maga a rendszer, a szisztéma működik romboló módon, amelynek nemcsak felcserélhető bármely eleme – ezek közé értve nézeteket, módszereket és embereket is (mint utóbb kiderül: magát Kis Pipint is) –, de amelynek lényege épp ez a felcserélhetőség, ön-

**Gulyás János
és Gulyás Gyula**
(Készítsünk együtt
filmet, 1969)

korrekcióra pedig csakis az elnyomás technikáinak finomítása tekintetében hajlamos. Igencsak lényeges felismerés egy kora húszas éveiben járó, zárt társadalomban felnőtt fiatalembertől, a film alkotójától.

Kitör a lázadás – amelybe régi barátja végül Hörömpőt is bevonja –, de igen rövid úton kudarcba is fullad. Egyrészt nevetségessé válik a lázadás céljával kijelölt akció: a „tuszkulánium”-nak nevezett ház, amelyből a jelentéseket, adatlapokat akarták megszerezni, s ahol Pipinen akartak elégtételt venni – üres rom. Leégett, nincs ott senki – csak a rosszul szervezett felkelés folyamán elvesztegetett idő alatt magukat újraszervező, s már túlerővel fellépő Gárda, amely pillanatok alatt elfojtja a lázadást. Őrizetbe veszik, megfélemlítik s (a büntetés alól való mentesülés ígéretével) egymással megveretik annak résztvevőit. Korábban is volt, aki csupán jövőjét, egzisztenciáját, lehetőségeit féltve nem vett részt a lázadásban. Most azonban olyan is akad az elfogottak között, aki hajlandó törbe csalni s meg is ölni a

látszólag futni hagyott diákvezért. A Hörömpőben (akinek valódi neve beszélő név: Keserű Attilának hívják) ellenséget felismerő hatalom tehát (s itt már nem az önkényuralmat csak az oktatási intézmény területén gyakorló osztályfőnökről van szó, aki ellen a voltaképpeni lázadás kitört) fizikailag is elpusztítja a magára hagyott, védtelen hőst. A gyilkosságot felvállalók a jövő emberei. Több értelemben is. Egyrészt Kis Pipin helyett új vezető érkezik, aki ugyan feloszlatja a Gárdát („Ezek fognak leváltani holnap, vége a gárdaéletnek” – panaszkodik egyik pribék a másíknak), de nagyon is igényt tart egy új, a hatalomhoz építő mértékben hű csapatra. Másrészt ők, akik „mentesülnek”, nemcsak ezt a nyomorult, pitiáner verőgárdát fogják életben tartani, de rájuk vár az érvényesülés („egyetem”), az ún. normális élet. Ők lesznek a társadalom meghatározó rétege. Az érvényesülés ára ezúttal is, mint mindig: az együttműködés, ami pedig így értendő: együttműködés a legvégsőkig. Ma-

gyar filmben *akkor*, ilyen *egyértelműen* és *ezt* nem mondta ki senki más.

Igen fontos a női főhős szerepe. A Sárközy Erika játszott karakter, Hörömpő régi szerelme egyszerre segítője és elárulója a lázadásnak. Nehéz megítélni, hogy az éppen a felkelés napján nagykorúvá váló lány felbujtó és haszonélvező, vagy inkább saját lelkes, szabadságvágyó énjét a menthetők (főként Hörömpő) megmentése érdekében elfojtó kollaboráns csupán, aki őszintén hiszi, hogy átállása segítség, áldozat és vállalható kompromisszum. Ő mondja ki, hogy „nincs esély, és nem kellene a hősök”, s hogy „el innen, amíg lehet”.

A szellemiségében is mélységesen feketé, nemhogy az ún. amatőrfilm területén, de a magyar filmtörténetben is egyedülállóan nyomasztó műről okkal írta Gelencsér Gábor, hogy a *Tanítványok* az egyetlen magyar filmként merte megfogalmazni „a 68-as diákmozgalmak lázadó szellemiségét, ráadásul kortársi történetben, kivételt erősítő szabályként [...] Erejét

„Mindenki valami mást lát bele”

(Gulyás Gyula - Gulyás János: Tanítványok)

a megkerült filmre: „A látható eredmény gyanúsán remekműszagú, s a szerzőpáros kiemelkedő munkái közé tartozónak vélem. (Bármikor és bárkivel, éles kések előtt is, hajlandó vagyok vitatkozni arról, hogy 2000-ben ez volt a legjobb film.) Felkavaró élmény volt megízlelni a sűrű és a katarziszig tökéletes hatvanas évekbeli magyar filmművészet ezen hibernált változatát. A remekműszerűség pont abból süt ki, hogy az 1967-es forgatási időpont ellenére mainak, 2000-ben talajt fogó filmnek éreztem. A szabadságról és annak megszarolt gyilkosairól láthatunk képeket. Az agresszív modorú struktúrákról szól, amelyek soha nem jutnak ki az utcára, s mégis az utca emberének az életét teszik tönkre. Individualitás és megalázottság a jelenetekben.” (Az *éresebész szeme és keze*, Élet és Irodalom, 2000. II. 18.)

A film egyértelműen kapcsolódik a hatvanas évek elejének modernista irányzataihoz, különösen Jancsó munkáihoz, ám teljesen egyéni hangon szól meg. A benne megjelenő énekes, skandalós, fenyegető tömegjelenetek nem másolják, hanem *megelőlegezik* (!) a később Jancsó nevéhez kapcsolt, stílusa egyik legjellemzőbb elemeként

„Nincs esély és nem kellenek hősök”

(Gulyás Gyula - Gulyás János: *Tanítványok*, (balra: Sárközy Erika)

számon tartott, de filmjeiben először csak az 1968-as *Fényes szelek*ben megjelenő összekapaszkodós, (főleg mozgalmi) dalos csoportvonalásokat. Nyilvánvaló, hogy ez a harminc éven át feledésbe merült amatőrfilm is inspirálta a filmtörténet egyik legjelentősebb rendezőjét ennek a filmes eszköznek kimunkálásakor, hiszen éppúgy ismerte Gulyás Gyula munkáját, mint Gulyás Gyulát magát a Cinema '64-ből. Ráadásul éppen annak az (1968-as) amatőrfilm-szemlének volt zsűrielnöke, amelynek fődíját a *Tanítványok* felsőbb utasításra *nem* kapta meg. Gulyás Gyula így emlékezett erre a döntésre:

„A rektor leszólt – akkor a miskolci egyetem még nehézipari műszaki egyetem volt, és már nem Rákosi nevet viselte ugyan, de a szelleme ott maradt –, hogy ez a film nem kaphat díjat. Ezért Jancsóék nem mentek el a központi díjkiosztásra, hanem csináltak egy másik ünnepséget, ahol egy másik filmünknek (Gulyás Gyula: *A legszebb pillanatban is*, 1997. – TPP) adták a nagydíjat, amelyet az öcsémmel csináltunk, de elmondták, hogy miért kellett így döntenünk. Az esetnek tehát volt valamelyes nyilvános-

sága is. Jancsó aztán többünket meg is hívott a *Fényes szelek* gárdájába: három szereplőnket meg minket az öcsémmel. Ilyen előzmények után került sor az országos fesztiválra. Délelőtti vetítésre osztották be a filmet, ráadásul egy olyan terembe, ahol sötétíteni sem lehetett rendesen, és a hangviszonyok is borzalmasak voltak. Mint-hogy a film hangjával enélkül is baj volt, jószerivel »hallhatatlanná« vált. Ez el is döntötte a dolgot.” (Mihancsik Zsófia: *Filmek a föld alatt*, 2000/7.)

Mindenesetre az 1999-es felújítás Mediawave-es rendezői díja, illetve a 2001-ben legjobb kisfilmként (a *Tanítványok* hossza 61 perc) elnyert Filmkritikusok Díja jelzi, hogy a korai mű harminckét év alatt mit sem veszített erejéből. Muhi Klára ekképp méltatta a *Filmvilág* 2000/4. számában: „Arra most végképp nincs hely, hogy

elgondoljuk, mi volt akkor, és mi ma az amatőrfilm, mely mostanra ráadásul már >>független<< is. De mi volt maga a film? A *Tanítványok*at nézve, mely igazi hatvannyolcas szellemű tett, a *Fényes szelek*, s a *Büntetőexpedíció*előde – királyi médium volt. Amatőr körülmények között is hihetetlen hajlékonysággal tudta ábrázolni azt a mainál valamivel egyszerűbb szerkezetű korszakot, sűrű szövevényes viszonylatokat, karakterek sokaságát, kis gesztusokban az árulást vagy a hűséget, a sorsszerű, meg a véletlen hatalmát. Hogy hová lett, mennyire eltűnt ez az ábrázoló erő, komolyság és elszánás a magyar (meg a nem magyar) filmből is, ezt mindennél megrendítőbb volt látni a szemlén. Gulyás Gyulát persze nyilván nem ez foglalkoztatta, amikor a *Tanítványok* felújítását elhatározta. Ő azt gyanítja, hogy ezt a filmet, mely egy vidéki gimnáziumi lázadás pontos rajzában mutatta fel hatvanhétben, hogyan működik a politikai gengszterizmus, s mennyire nincs esélye a túlélésre egy független szellemnek, ma újra érteni fogják. Szerintem Gulyás ezt jól gyanítja. Filmjét, akár Jancsóviláglatását, ijesztően utolérte a kor.”

A *Gulyás testvérek – Pálya és kép* kötet májusban jelenik meg a Magyar Művészeti Akadémia kiadásában.